७. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक
(District Central Co-operative Bank)

७.१ प्रस्तावना
७.२ अर्थ व व्याख्या
७.३ कार्ये
७.४ समस्या
७.५ उपाय
७.६ सारांश
७.७ महत्वाच्या संज्ञा
७.८ स्वाध्याय

७.१ प्रस्तावना (Introduction) :

भारतात सहकारी चळवळीची सुरुवात सन १९०४ च्या पहिल्या सहकारी कायदयाने झाली. पूर्वी देशातील शेतकरी कर्जबाजारी होता. सावकाराच्या कर्जाच्या ओझ्याखाली दबला गेला होता. शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण सावकारांकडून केले जात होते. म्हणून सन १९०४ च्या पहिल्या सहकारी कायदयात सहकारी पतपुरवठा संस्था स्थापन करण्याची तरतूद करण्यात आली होती.

ग्रामीण भागातील सहकारी पतसंस्था सभासदांकडून तसेच बिगर सभासद व्यक्तींकडून मोठ्या प्रमाणात ठेवी मिळवू शकतील अशी अपेक्षा होती, पण प्रत्यक्षात तसे घडले नाही. भांडवल वाढविण्यात आणि शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करण्यात प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था यशस्वी झाल्या नाहीत.

सन १९०४ च्या पहिल्या सहकारी कायद्यातील त्रुटी विचारात घेऊन दुसरा सहकारी कायदा जास्त व्यापक करण्यात आला.सन १९१२ मध्ये भारताचा दुसरा सहकारी कायदा मंजूर करून सर्वच क्षेत्रात सहकारी संस्था स्थापन करण्याची तरतूद करण्यात आली. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक ही सन १९१२ च्या दुसऱ्या सहकारी कायदयातील तरतुदीनुसार अस्तित्वात आली.

भारतातील सहकारी चळवळीच्या प्रगतीचा आढावा घेण्यासाठी सन १९१४ साली सर इ. डी. मॅक्लेगन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली होती. या समितीने सन १९१५ मध्ये सरकारकडे आपला अहवाल सादर केला होता. सहकारी चळवळीमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी महत्वाच्या शिफारशी मॅक्लेगन समितीने सुचविल्या.

मॅक्लेगन समितीने मध्यवर्ती सहकारी बँकेची स्थापना करण्याची शिफारस केली होती. राज्य सहकारी बँक आणि ग्रामीण पातळीवरील प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था यांना जोडणारा दुवा म्हणून जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक अस्तित्वात आली. या बँकेचे कार्यक्षेत्र जिल्हयापुरते मर्यादित असते. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका राज्य सहकारी बँकेच्या सभासद असतात. महाराष्ट्रात अकोला येथे पहिली जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक स्थापन झाली.

७.२ अर्थ व व्याख्या (Meaning and Definition) :

- **अर्थ (Meaning)**

राज्य सहकारी बँक आणि ग्रामीण पातळीवरील प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था यात मध्यस्थ साधणारी बँक म्हणजे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक होय. जिल्ह्यातील सर्व प्राथमिक पतपुरवठा सहकारी संस्थांनी एकत्र येऊन मध्यवर्ती सहकारी

संघ स्थापन केल्यास त्यास मध्यवर्ती सहकारी बँक असे म्हणतात. मध्यवर्ती सहकारी बँक म्हणजे बँकेच्या उद्दिष्टात इतर संस्थाना कर्ज देण्यासाठी निधी उभारण्याचा समावेश असेल अशी सहकारी बँक परंतु त्यात नागरी सहकारी बँकेचा समावेश होत नाही.

- **व्याख्या (Definition)**

  - "जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक जी विशिष्ट जिल्हयात स्थापन झालेली असते, जी बँक आपल्या जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांना आपल्या भांडवलाच्या कुवतीनुसार कर्ज देते आणि सहकारी कायद्याच्या व बँकिंग कायद्याच्या चौकटीत राहून इतर बँकिंग व्यवहार करते." **– महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० (कलम ६)**

  - "जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक म्हणजे अशी सहकारी बँक जी जिल्ह्यातील इतर सहकारी संस्थाना कर्ज देण्यासाठी निधी गोळा करते. अशी बँक प्राथमिक नागरी सहकारी बँक नसते." **– श्री. जे. पी. नियोगी**

७.३ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची कार्ये: (Functions of District Centeral Co-operative Bank) :

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था व इतर सहकारी संस्थांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी निधी गोळा करते. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक ही प्राथमिक सहकारी संस्था व राज्य सहकारी बँक यांच्यातील महत्त्वाचा दुवा म्हणून पुढील कार्ये पार पाडते.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची कार्ये

१) ठेवी स्वीकारणे	६) जिल्हा सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करणे
२) कर्जपुरवठा करणे	७) तारणावर कर्जपुरवठा करणे
३) जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची बँक	८) नियंत्रण, देखरेख व मार्गदर्शन करणे
४) राज्य सरकारची बँक	९) जिल्ह्यातील पतपुरवठ्यात समतोल साधणे
५) शाखा विस्तार करणे	१०) ग्राहक सेवा

१) **ठेवी स्वीकारणे** : जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या शाखा गावपातळीपर्यंत कार्य करीत असल्याने तेथील सहकारी संस्था व व्यक्ती यांच्याकडून विविध प्रकारच्या ठेवी जमा करून जनतेला बचतीची सवय लावण्याचे कार्य करतात. चालू ठेवी, बचत ठेवी, मुदत ठेवी, पुनरावर्ती ठेवी इत्यादी प्रकारच्या ठेवी स्वीकारतात.

२) **कर्जपुरवठा करणे** : मध्यवर्ती सहकारी बँका जिल्ह्यातील सभासद असलेल्या प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांना कर्जपुरवठा करण्याचे महत्वाचे कार्य करतात. जिल्ह्यातील कृषी पतसंस्थाना शेतीसाठी हंगामी कर्जे दिली जातात. एक ते पंधरा महिन्यापर्यंत पीक कर्ज वाटप केले जाते त्यांना अल्पमुदतीची कर्जे असे म्हणतात. शेतकऱ्यांना विहिर खोदणे व शेतीची देखभाल, शेती अवजारे खरेदी, शेततळी इत्यादींसाठी एक ते पाच वर्षापर्यंत मध्यम मुदतीची कर्जे दिली जातात. या बँका दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा करू शकत नाहीत. कारण असा कर्जपुरवठा करण्यासाठी ग्रामीण व राष्ट्रीय कृषी विकास बँक (NABARD) कार्य करते. दीर्घ मुदतीचा म्हणजे पाच ते पंचवीस वर्षे मुदतीचा कर्जपुरवठा करण्यासाठी

या बँकाकडे पुरेसे भांडवल उपलब्ध नसते. जिल्ह्यापुरते मर्यादित कार्यक्षेत्र असल्यामुळे ठेवी व भागभांडवल कमी पडते. तारण मालमत्तेचे योग्य मूल्यमापन व कर्ज वसुलीसाठी आवश्यक असणारी यंत्रणा उपलब्ध नसते. अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक करते.

३) **जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची बँक :** जिल्ह्यातील सर्व प्राथमिक सहकारी संस्थांची नियंत्रक बँक म्हणून ही बँक कार्य करते. सहकारी संस्थांची बँकर म्हणून त्यांचा पैसा सुरक्षित सांभाळणे, धनादेश स्वीकारणे, धनादेश वटविणे, पैसे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पाठविणे (Transfer of money),अधिविकर्ष सवलत (Overdraft) देणे, सभासद संस्थांचे राखीव निधी सुरक्षित ठेवणे इत्यादी कार्ये मध्यवर्ती सहकारी बँक करते.

४) **राज्य सरकारची बँक :** जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक ही जिल्हा पातळीवर राज्य सरकारची बँक म्हणून कार्य करते. शैक्षणिक संस्था, जिल्हापरिषद,पंचायत समिती, ग्रामपंचायत,सहकारखाते यांची या बँकेत खाती असतात. जिल्ह्यातील सहकार खात्याचे सर्व आर्थिक व्यवहार या बँकेमार्फत होतात. ग्रामीण विकासाच्या सरकारच्या अनेक योजना जिल्हा परिषदेमार्फत कार्यान्वित होतात. त्यामुळे जिल्हा पातळीवर ही राज्य सरकारची बँक म्हणून कार्य करते.

५) **शाखा विस्तार करणे :** जिल्ह्याच्या ठिकाणी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे मुख्य कार्यालय असते. जिल्ह्यातील सर्व सहकारी संस्थांमध्ये संपर्क साधण्यासाठी जिल्ह्यातील महत्वाच्या ठिकाणी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या शाखा असणे गरजेचे असते. तसेच ग्रामीण भागामध्ये बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देणे गरजेचे असते म्हणूनच जिल्ह्यात अनेक ठिकाणी शाखा विस्तार करण्याचे कार्य ही बँक करते.

६) **जिल्हा सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करणे :** जिल्ह्यातील सर्व सहकारी संस्थांमध्ये संपर्क साधण्याचे कार्य मध्यवर्ती सहकारी बँक करते. त्यासाठी जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांच्या स्थापनेसाठी मार्गदर्शन करते. ही बँक राज्य सहकारी बँकेकडून आलेल्या कर्जाचे वाटप जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी संस्थांना करणे. जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीला गती देणे, निकोप वाढ करणे,विकासात समतोल प्रस्थापित करून मार्गदर्शन व नियंत्रण करणे. जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करणे इत्यादी कार्ये या बँकेला करावी लागतात.

७) **तारणावर कर्जपुरवठा करणे :** जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक जनतेला सोन्या-चांदीच्या दागिन्यांच्या तारणावर कर्ज देते. सहकारी खरेदी – विक्री संस्थांना त्यांच्याकडील शेतमालाच्या तारणावर तर सूत गिरण्या, साखर कारखाने या औद्योगिक सहकारी संस्थांना त्यांच्याकडील मालाच्या तारणावर ही बँक कर्जपुरवठा करते.

८) **नियंत्रण, देखरेख व मार्गदर्शन करणे :** जिल्ह्यातील सर्व प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवणे, त्यांच्या व्यवहारांचे निरीक्षण करणे, कर्जाच्या योग्य वापरावर देखरेख ठेवणे, सभासद संस्थांना त्यांची उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी मार्गदर्शन इ. कार्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक करते.

९) **जिल्ह्यातील पतपुरवठ्यात समतोल साधणे :** जिल्ह्यातील सर्व प्राथमिक सहकारी संस्थांची खाती व ठेवी या बँकेत असतात. ही बँक आपल्या कार्यक्षेत्रातील आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असणाऱ्या सहकारी संस्थांकडून ठेवी स्वीकारून आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असणाऱ्या संस्थांना कर्ज रूपाने भांडवल उपलब्ध करून देते व पतपुरवठ्यात समतोल राखते.

१०) **ग्राहक सेवा :** सामान्य व्यक्ती आपल्या ठेवी या बँकेत ठेवतात. या बँका आपल्या ग्राहकांना कर्ज देणे, पैशाचे स्थानांतर करणे, सुरक्षित खणांची सोय उपलब्ध करून देणे, धनादेश वटविणे, वीज बिल व विमा हप्ते भरणे यासारखी कामे करतात. त्यांना क्रेडिट कार्ड, स्मार्ट कार्ड, डेबीट कार्ड, ग्रीन कार्ड, ए.टी.एम. कार्ड, आर.टी.जी.एस, (Real Time Gross Settlement), एन.ई.एफ.टी. (National Electronic Fund Transfer), आय.एम.पी.एस. (Immediate Mobile Payment Service) इत्यादी सोयी पुरविण्याचे कार्य ही बँक करते.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक जिल्ह्याच्या आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करून त्याचा अहवाल राज्य सरकारला सादर करते. त्यामुळे राज्य सरकारला सहकारी धोरणाची आखणी करता येते. राज्य सरकार आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक व शेतकऱ्यांकरिता अनेक योजना जाहीर करते. या योजनांची कार्यवाही ही बँक करते. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या कार्यावर जिल्ह्याचा सहकारी विकास अवलंबून असतो.

कृती १ : जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या शाखेस भेट देऊन त्यांच्या दैनंदिन कामकाजाचा अहवाल तयार करा.

७.४ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या समस्या (Problems of District Central Co-operative Bank) :

एखादी सहकारी संस्था जेव्हा मोठ्या प्रमाणावर कार्य करते तेव्हा तिच्या कार्यपद्धतीमध्ये काही समस्या निर्माण होतात. त्याप्रमाणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक ही जिल्हा पातळीवर अनेक प्रकारची कार्ये करीत असली तरीही तिच्या कार्यपद्धतीत पुढील प्रमाणे समस्या आढळून येतात.

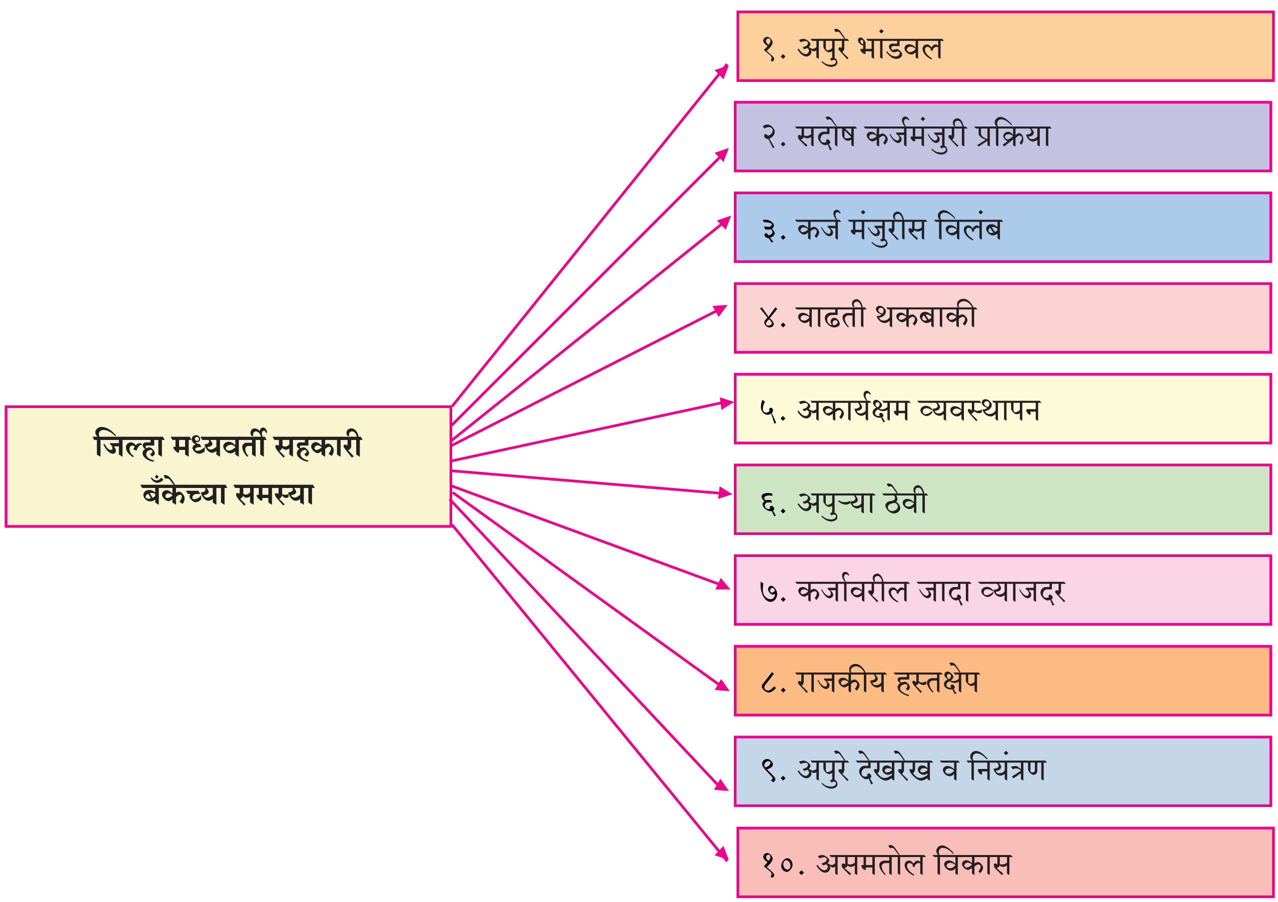

१) **अपुरे भांडवल :** जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडे स्वत:चे भागभांडवल व ठेवी मोठ्या प्रमाणावर जमा होत नाहीत. सभासद सहकारी संस्थांची वाढ आणि वाढलेल्या संख्येमुळे प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा व इतर सहकारी संस्था यांची कर्जाची मागणी पूर्ण करता येत नाही. अपुऱ्या भांडवलामुळे सहकारी संस्थांना मागणीप्रमाणे कर्ज देऊ शकत नाही.

२) **सदोष कर्ज मंजुरी प्रक्रिया :** नियोजनाचा अभाव असल्यामुळे कर्जे मंजूर करताना संस्थांची अर्थक्षमता, परतफेड क्षमता, प्रकल्प अहवाल, संस्थेच्या प्रगतीची वाटचाल इत्यादी बाबींची सखोल चौकशी, कर्ज मागणी अर्जाची छाननी योग्य प्रकारे केली जात नाही. कर्ज मागणी अर्ज आला की सरसकट कर्जे मंजूर केली जातात. पर्यायाने दिलेली कर्जे थकीत होतात.

३) **कर्ज मंजुरीस विलंब :** कर्जाची प्रकरणे निकाली काढण्यासाठी संचालक मंडळाकडून खूप वेळ लागतो. कर्ज मंजुरीची प्रक्रिया गुंतागुंतीची आहे. कर्ज मंजुरीस विलंब लागल्यामुळे जेंव्हा कर्जाची गरज असते तेंव्हा कर्जे मिळत नाहीत. पर्यायाने शेतकरी सावकारांकडून त्वरित मिळणारे कर्ज घेतात. सभासदांचे कर्ज मागणी अर्ज जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडे आल्यानंतर अर्जाची छाननी, संचालक मंडळाची कर्जास मंजुरी याबाबींची पूर्तता करण्यास खूप कालावधी लागतो.

४) **वाढती थकबाकी :** नियोजनाचा अभाव, सदोष कर्ज वाटप पद्धती, व्यक्तिगत कर्ज वाटप इत्यादी कारणामुळे कर्जे वसूल करण्यात अडचणी निर्माण होतात. वसुलीबाबत राजकीय हस्तक्षेप होतो. परिणामी थकबाकीचे प्रमाण वाढत आहे. तसेच कर्ज घेतलेल्या सभासद संस्था कर्जाचे हप्ते नियमितपणे भरत नाहीत. पर्यायाने थकबाकी ही गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे.

५) **अकार्यक्षम व्यवस्थापन :** जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे व्यवस्थापन अकार्यक्षम असते. संचालक मंडळावर अकार्यक्षम व्यक्तींचे प्रतिनिधित्व असते, कर्मचारी वर्ग अप्रशिक्षित असतो, कर्मचारी नोकर भरती मधील वशिलेबाजी, पदाधिकाऱ्यांचे अपुरे ज्ञान व अनुभव, कर्मचारी वर्गावर राजकीय दडपण, सहकारी तत्वे व कार्यपद्धतीची जाण कर्मचारी वर्गाला नसल्यामुळे अकार्यक्षम व्यवस्थापन होते.

६) **अपुऱ्या ठेवी :** जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका आकर्षक व कल्पक ठेव योजना तयार करीत नाहीत. आकर्षक व्याजदर दिला जात नाही. जास्तीत जास्त वैयक्तिक ठेवी मिळविण्यासाठी त्या फारशा प्रयत्नशील दिसून येत नाहीत. त्यामुळे भांडवल निधीत वाढ होत नाही.

७) **कर्जावरील जादा व्याजदर :** व्यापारी बँकांपेक्षा या बँकेचा कर्जावरील व्याजदर जास्त असतो. त्याचबरोबर कर्ज घेत असताना कर्जदाराला काही ठरावीक रक्कम कर्ज रकमेतून कपात करून ती ठेवीच्या स्वरूपात गुंतवावी लागते. त्यामुळे सभासद व बिगरसभासद या बँकेकडून मोठ्या प्रमाणात कर्जाची मागणी करीत नाहीत.

८) **राजकीय हस्तक्षेप :** सहकारी चळवळीमध्ये अनेक मार्गांनी राजकीय हस्तक्षेप होत असल्याने सहकारी चळवळीवर त्याचा अनिष्ट परिणाम झाला आहे. कर्ज मंजूर व कर्जाची वसुली यासाठी जिल्ह्यातील राजकारणाचा विचार केला जातो. गटबाजी, वैयक्तिक स्वार्थ, सत्ता प्रदर्शन या कारणामुळे बँकेची प्रगती योग्य दिशेने होण्यास अडथळे निर्माण होतात.

९) **अपुरे देखरेख व नियंत्रण :** मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडे प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांवर, त्यांच्या कार्यपद्धतीवर, कर्जाच्या वापरावर देखरेख व नियंत्रण ठेवण्यासाठी पुरेसा कर्मचारी वर्ग व तपासणी अधिकारी वर्ग नाही. त्यामुळे प्रभावी देखरेख व नियंत्रण होत नाही.

१०) **असमतोल विकास :** जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांना कर्ज वाटप करताना सर्व भागात समतोल राखत नाहीत. राजकीय हस्तक्षेपामुळे जिल्ह्यातील काही संस्थांना अधिक कर्जपुरवठा होतो तर काही संस्थांना अपुरा कर्जपुरवठा होतो. त्यामुळे जिल्ह्यातील सहकाराचा समतोल विकास होत नाही.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडे संस्थांच्या प्रकल्पाची तांत्रिक बाजू तपासण्यासाठी तज्ञ अधिकारी नाहीत. अप्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग असल्यामुळे त्यांना आधुनिक संगणकप्रणाली तंत्र अवगत झालेले नाही त्यामुळे बँकेचे दैनंदिन कामकाज अकार्यक्षम बनते.

कृती २ : अकार्यक्षम व्यवस्थापनामुळे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या प्रगतीत अडचणी निर्माण होतात यावर चर्चा करा.

७.५ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या समस्यावर उपाय (Remedies on Problems of District Central Co-operative Bank) :

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक ही जिल्ह्यातील कृषी व ग्रामीण उद्योगाची प्रमुख अर्थवाहिनी म्हणून कार्य करते. तसेच प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था व इतर सहकारी संस्था यांना कर्जपुरवठा करून त्यांच्या कामकाजावर देखरेख व नियंत्रण ठेवते. ही कार्ये करताना येणाऱ्या समस्यांवर पुढील उपाय केल्यास त्या त्यांच्या कार्यात यशस्वी होतील.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या समस्यांवर उपाय

१) भांडवलात वाढ	६) ठेवी वाढविणे
२) कर्जमंजुरीत सुलभता	७) कर्जावर कमी व्याजदर
३) विनाविलंब कर्जमंजुरी	८) राजकीय दबावापासून दूर
४) थकबाकी वसुली	९) परिणामकारक देखरेख व नियंत्रण
५) कार्यक्षम व्यवस्थापन	१०) समतोल विकास

१) **भांडवलात वाढ :** मध्यवर्ती सहकारी बँकेने स्वत:चे भांडवल वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. भाग व कर्जरोखे विक्रीस काढावेत. भागभांडवल वाढविण्यासाठी सभासद नोंदणी मोहीम हाती घ्यावी.

२) **कर्जमंजुरीत सुलभता :** मध्यवर्ती सहकारी बँकेने कर्ज मंजूर करताना राजकीय प्रभाव, वशिला, सरसकट कर्जाच्या प्रकरणांना मंजुरी असे न करता कर्जाची गरज, कर्ज परतफेड क्षमता, कागदपत्रांची पूर्तता, योग्य तारण इत्यादी गोष्टीचा अभ्यास करून कर्ज प्रकरणे मंजूर करावीत.

३) **विनाविलंब कर्जमंजुरी :** मध्यवर्ती सहकारी बँकेने कर्जमागणी प्रकरणे विनाविलंब निकालात काढावीत. कर्ज प्रकरणे मंजुरीसाठी मुदत निश्चित करावी. बँकेने मंजूर केलेली कर्ज प्रकरणे त्वरित देण्याची व्यवस्था करावी.

४) **थकबाकी वसुली :** कर्जाची वसुली करताना राजकीय दबावाचा विचार न करता संस्थांकडील व व्यक्तींकडील थकबाकी वसुलीचा वेग वाढवावा. राजकीय दबावास न जुमानता कायदेशीर मार्गाने थकीत कर्जे वसूल करावीत.

५) **कार्यक्षम व्यवस्थापन :** संचालक मंडळातील सर्व संचालक, कर्मचारी वर्ग, अधिकारी वर्ग यांना सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण दिले जावे जेणे करून कार्यक्षम व्यवस्थापन होईल. प्रभावी व्यवस्थापनासाठी व्यवस्थापन समितीला शास्त्रशुद्ध व्यवस्थापन प्रशिक्षण द्यावे.

६) **ठेवी वाढविणे :** बँकेने आपल्या ठेवीत वाढ करणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्यासाठी उत्पादक, व्यापारी, सामाजिक व शैक्षणिक संस्था यांच्याकडून जास्तीत जास्त ठेवी गोळा कराव्यात. तसेच ठेवीदारांना आकर्षित करण्यासाठी विविध आकर्षक ठेव योजना सुरू कराव्यात.

७) **कर्जावर कमी व्याजदर :** जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने आपल्या कर्जावरील व्याजदर व्यापारी बँकेपेक्षा कमी आकारावा. कर्ज मंजूर रकमेतून अवाजवी रक्कम कपात करू नये.

८) **राजकीय दबावापासून दूर :** बँकेच्या दैनंदिन कार्यात व्यवस्थापकाने संचालकांना राजकीय हस्तक्षेप करू देऊ नये. बँकांनी राजकीय दबावाला बळी न पडता गरजू आणि अर्थक्षम संस्थांनाच कर्जे द्यावीत. कर्जाचे वाटप करताना बँकिंग तत्वे आणि रिझर्व्ह बँक तसेच सहकारी खात्याने दिलेल्या आदेशाचे पालन करावे.

९) **परिणामकारक देखरेख व नियंत्रण :** जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या कार्यावर व कर्ज वापरावर परिणामकारक देखरेख व नियंत्रण ठेवण्यासाठी बँकेने आपल्या तपासणी अधिकारी वर्ग यांच्या संख्येमध्ये पुरेशी वाढ करावी.

१०) **समतोल विकास :** जिल्ह्यातील सर्व भागांचा व सहकारी संस्थांचा समतोल विकास होण्यासाठी जिल्हा मध्यवर्ती बँकांनी जिल्ह्यातील सर्व भागात सहकारी पतपुरवठा संस्थांना योग्य प्रमाणात कर्ज वाटप करावे.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून व गरजेनुसार जिल्ह्यात शाखा विस्तार करून बँकिंग क्षेत्रासंबंधी आधुनिक सेवा सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. त्यामुळे जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रात बँकिंग सेवा उपलब्ध होतील व जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीचा समतोल विकास होईल.

कृती ३ : तुमच्या परिसरातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या शाखेला भेट देऊन बँकेच्या दैनंदिन समस्या जाणून घ्या व त्यावर उपाय सुचवा.

७.६ सारांश

भारतामध्ये सहकारी पतपुरवठ्याची रचना त्रिस्तरीय आहे. या त्रिस्तरीय रचनेमध्ये ही बँक मध्यवर्ती ठिकाणी असते म्हणून तिला मध्यवर्ती सहकारी बँक असे म्हणतात. राज्यात प्रत्येक जिल्ह्यासाठी एक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक असते.

एका विशिष्ट जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था एकत्र येऊन मध्यवर्ती संस्था निर्माण करतात. त्या मध्यवर्ती संस्थेला मध्यवर्ती सहकारी बँक किंवा बँकिंग युनियन असे म्हणतात. जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थाना कर्जपुरवठा करून त्यांच्या कामकाजावर देखरेख व नियंत्रण ठेवून मार्गदर्शन करणारी संस्था म्हणजे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक होय.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक म्हणजे जी नागरी सहकारी बँक नव्हे पण जिल्ह्यातील इतर सहकारी बँकांना कर्ज देण्यासाठी निधी गोळा करते.

- **जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची कार्ये :**

  १) ठेवी स्वीकारणे
  २) कर्जपुरवठा करणे
  ३) जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची बँक
  ४) राज्य सरकारची बँक
  ५) शाखा विस्तार करणे
  ६) जिल्हा सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करणे
  ७) तारणावर कर्जपुरवठा करणे
  ८) नियंत्रण, देखरेख व मार्गदर्शन करणे
  ९) जिल्ह्यातील पतपुरवठ्यात समतोल साधणे
  १०) ग्राहक सेवा

- **जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या समस्या :**

  १) अपुरे भांडवल
  २) सदोष कर्जमंजुरी प्रक्रिया
  ३) कर्जमंजुरीस विलंब
  ४) वाढती थकबाकी

५) अकार्यक्षम व्यवस्थापन

६) अपुऱ्या ठेवी

७) कर्जावरील जादा व्याजदर

८) राजकीय हस्तक्षेप

९) अपुरे देखरेख व नियंत्रण

१०) असमतोल विकास

- **जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या समस्यावर उपाय :**

१) भांडवलात वाढ

२) कर्जमंजुरीत सुलभता

३) विनाविलंब कर्जमंजुरी

४) थकबाकी वसुली

५) कार्यक्षम व्यवस्थापन

६) ठेवी वाढविणे

७) कर्जावर कमी व्याजदर

८) राजकीय दबावापासून दूर

९) परिणामकारक देखरेख व नियंत्रण

१०) समतोल विकास

७.७ महत्त्वाच्या संज्ञा

- **अल्पमुदती कर्जे:–** तीन ते पंधरा महिने मुदतीचा कर्जपुरवठा.
- **मध्यम मुदती कर्जे:–** एक ते पाच वर्षे मुदतीचा कर्जपुरवठा.
- **दीर्घ मुदती कर्जे:–** पाच ते पंचवीस वर्षे मुदतीचा कर्जपुरवठा.
- **नाबार्ड:–** ग्रामीण व राष्ट्रीय कृषी विकास बँक. (NABARD)
- **NEFT :–** (National Electronic Fund Transfer) नॅशनल इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्स्फरच्या माध्यमातून देशातील कोणत्याही बँकेत पैसे हस्तांतर करण्याची प्रणाली.
- **RTGS :–** (Real Time Gross Settlement) रिअल टाइम ग्रॉस सेटलमेंट ही अशी प्रणाली आहे ज्यामध्ये एका बँकेतून दुसऱ्या बँकेत विनाविलंब रक्कम हस्तांतर करता येऊ शकते.
- **IMPS :–** (Immediate Payment Service) एका बँक खात्यामधून दुसऱ्या बँक खात्यामध्ये २४ तासात मोबाईलच्या माध्यमातून पैसे पाठविण्याची बँकेची सेवा.

७.८ स्वाध्याय

प्र.१ अ) खाली दिलेल्या पर्यायांमधून योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा व पुन्हा लिहा.

१) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र .... मर्यादित असते.

अ) राज्यापुरते ब) जिल्ह्यापुरते क) तालुक्यापुरते

२) भारतात सहकारी पतपुरवठ्याची रचना .... आहे.

अ) त्रिस्तरीय ब) चतु:स्तरीय क) व्दिस्तरीय

३) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक ही राज्य सहकारी बँक आणि .... यांच्यात दुवा म्हणून कार्य करते.

अ) प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था ब) पतपेढ्या क) ग्रामीण बँका

४) जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची बँक म्हणून .... कार्य करते.

अ) राज्य सहकारी बँक ब) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक क) नागरी सहकारी बँक

५) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका .... बँकेच्या सभासद असतात.

अ) नागरी सहकारी ब) राज्य सहकारी क) ग्रामीण सहकारी

ब) योग्य जोड्या जुळवा.

'अ' गट	ब' गट
अ) मॅक्लेगन समिती अहवाल	१) अकार्यक्षम व्यवस्थापन
ब) प्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग	२) लाभांश
क) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक	३) त्रिस्तरीय
ड) ठेवी	४) १९१५
इ) सहकारी पतपुरवठा रचना	५) राज्य स्तर
	६) चतु:स्तरीय
	७) जिल्हा स्तर
	८) व्याज
	९) १९५१
	१०) कार्यक्षम व्यवस्थापन

क) खालील विधानांसाठी एक शब्द / शब्दसमूह लिहा.

१) जिल्हा पातळीवर कार्य करणारी सहकारी बँक.

२) राज्य सहकारी बँक आणि प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था यांना जोडणारा दुवा.

३) जिल्ह्यातील सर्व सहकारी संस्थांची बँकर म्हणून कार्य करणारी बँक.

४) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून एक ते पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी उपलब्ध होणारे कर्ज.

५) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने दिलेल्या कर्जाचे वसूल न होणारे हप्ते.

ड) खालील विधाने चूक की बरोबर ते लिहा.

१) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेला जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची अर्थवाहिनी म्हणतात.

२) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची थकबाकी वाढत आहे.

३) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक प्राथमिक सहकारी संस्थेच्या कामकाजावर देखरेख व नियंत्रण ठेवते.

४) महाराष्ट्रात अमरावती येथे पहिली जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक स्थापन झाली.

५) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक राज्य स्तरावर कार्य करते.

इ) खालील विधाने पूर्ण करा.

१) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची स्थापना .... समितीच्या शिफारशीवरून करण्यात आली.

२) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र हे .... पुरते मर्यादित असते.

३) जिल्ह्यातील सर्व सहकारी संस्थांची बँक म्हणून .... बँक ओळखली जाते.

४) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक .... मुदतीचा कर्जपुरवठा करते.

५) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक .... पातळीवर कार्य करते.

फ) अचूक पर्याय निवडा.

१) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक कार्यक्षेत्र	
२)	मॅक्लेगन समिती स्थापना
३) सहकारी पतपुरवठा रचना	
४)	३ ते १५ महिने मुदतीचे कर्ज
५) ग्रामीण व राष्ट्रीय कृषी विकास बँक	

सन १९१४, जिल्हा पातळी, त्रिस्तरीय, अल्पमुदती कर्जे, नाबार्ड

ग) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक म्हणजे काय?

२) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक ग्राहकांना कोणकोणत्या सेवा पुरविते ?

३) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक कोणावर देखरेख व नियंत्रण ठेवते?

४) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक किती मुदतीचा कर्जपुरवठा करते?

५) कोणत्या समितीच्या शिफारशीवरून जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक अस्तित्वात आली?

ह) खालील वाक्यातील अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पुन्हा लिहा.

१) महाराष्ट्रात अहमदनगर येथे पहिली जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक स्थापन झाली.

२) सरैय्या समितीच्या शिफारशीवरून जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक अस्तित्वात आली.

३) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा करते.

४) राज्य सहकारी बँक प्राथमिक पतपुरवठा सहकारी संस्थांवर नियंत्रण ठेवते.

५) प्राथमिक पतपुरवठा संस्थांना ग्रामीण व राष्ट्रीय कृषी विकास बँकेकडून प्रत्यक्ष कर्ज मिळते.

ई) गटात न बसणारा शब्द शोधा.

१) अ) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, ब) नागरी सहकारी बँक, क) राज्य सहकारी बँक, ड) रिझर्व्ह बँक.

२) अ) ठेवी स्वीकारणे, ब) कर्ज देणे, क) वाढती थकबाकी, ड) ए.टी.एम. सुविधा.

ज) योग्य क्रम लावून पुन्हा लिहा.

अ) कर्जपुरवठा करणे ब) कर्जाची वसुली करणे क) कर्ज मागणी अर्ज

प्र.२ खालील संज्ञा स्पष्ट करा.

१) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक २) नाबार्ड

३) अल्प मुदती कर्ज

प्र.३ स्वमत लिहा / उपयोजनावर आधारित प्रश्न.

१) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या कार्यावर जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीचा विकास अवलंबून असतो.

२) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची वाढती थकबाकी ही गंभीर समस्या बनली आहे.

प्र.४ फरक स्पष्ट करा.

१) नागरी सहकारी बँक आणि जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक

प्र.५ टीपा लिहा.

१) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची कार्ये

२) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या समस्यावर उपाय.

३) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या समस्या

प्र.६ कारणे द्या.

१) जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीचा विकास हा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या कार्यावर अवलंबून असतो.

२) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक अल्प आणि मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा करते.

३) वाढती थकबाकी ही जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेपुढील गंभीर समस्या बनली आहे.

४) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करते.

५) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या व्यवस्थापनात अकार्यक्षमता आढळते.

प्र.७ खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची कार्ये विशद करा.

२) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या समस्यावर उपाय लिहा.

३) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या समस्या विशद करा.

प्र.८ दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या समस्या स्पष्ट करा.

२) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक म्हणजे काय? तिची कार्ये सविस्तर स्पष्ट करा.

३) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या समस्यावर सविस्तर उपाय स्पष्ट करा.